

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXIII

WARSZAWA 2015

NR 2

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

„Heterogeniczność przestrzeni miejskiej w Królestwie Polskim i Rzeczypospolitej Obojga Narodów w epoce przedprzemysłowej”, Toruń, 10–11 kwietnia 2014 r. — Roman Czaja, Zdzisław Noga	183
Halina Manikowska, Anna Pomierny-Wąsińska, Główne nurty badań nad przestrzenią miasta średniowiecznego	189
Jerzy Piekalski, Policentryczne struktury protomiast Europy Środkowo-Wschodniej	201
Marek Słoń, Tu było Nowe Miasto — ślady dawnej odrębności	219
Rafał Eysymontt, Zróżnicowanie form zagospodarowania przestrzeni w murach śląskiego miasta średniowiecznego. Konfrontacja źródeł pisanych i ikonograficznych	225
Bogusław Krasnowolski, Heterogeniczność przestrzeni miast salinarnych Bochni i Wieliczki w dobie przedprzemysłowej	241
Andrzej Janeczek, Segregacja wyznaniowa i podział przestrzeni w miastach Rusi Koronnej (XIV–XVI w.)	259
Jürgen Heyde, Polityka Rady miejskiej Lwowa wobec Żydów i Ormian w XV/XVI wieku. Heterogeniczność etniczno-religijna w mieście jako wyzwanie ustrojowe	283
Myron Kaprał, Ulica Ruska we Lwowie w XVI wieku: topografia, mieszkańcy, instytucje	293
Wiesław Długokęcki, Zmiany w przestrzeni gdańskiego miejskiego zespołu osadniczego pod panowaniem zakonu krzyżackiego a problem lokalizacji miasta samorządowego w Gdańsku w XIII w.	305
Zofia Maciakowska, Szansa dla biednych czy zamożnych? Wykorzystanie terenów nowo pozyskanych lub przyłączanych do miasta w czasach przedindustrialnych na przykładzie Gdańska	331
Łukasz Myszk, Przestrzeń jako element tożsamości religijnej i przedmiot konfliktów wyznaniowych w czasach nowożytnych na przykładzie dominikanów toruńskich	341

RECENZJE

CREDO — Christianisierung Europas im Mittelalter, red. Ch. Stiegemann, M. Kroker, W. Walter — Antoni Romuald Chodyński	353
Karolina Studnicka-Mariańczyk, Siedziba Korabitów Ostrowskich w Maluszynie — Leszek Kajzer	359
W czasach, gdy Stargard był stolicą... O kuflu monetowym małżonków von Lockstädt w zbiorach Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie, red. M. Majewski — Jacek Kriegseisen	364

SPRAWOZDANIA I ZAPISKI	369
----------------------------------	-----

KRONIKA NAUKOWA

Jubileusz Profesora Raimo Pullata — Tõnis Liibek, David Vseviõv	377
VI Sesja z cyklu „Polskie <i>Art Déco</i> ”: „Wnętrza mieszkalne”, Muzeum Mazowieckie w Płocku, 8–9 czerwca 2015 r. — Agnieszka Wysocka	381

Główne nurty badań nad przestrzenią miasta średniowiecznego

Do niedawna badaczy historii miast można było podzielić z grubsza na trzy grupy. Pierwsza to ta, która postrzega miasto zgodnie z punktem widzenia Erazma z Rotterdamu (który za Izydorem z Sewilli przyjął definicję miasta jako *civitas*¹) — miasto to ludzie (a nawet mocniej — ludzie to miasto). Badaniami tej grupy zajmować się nie będziemy, ponieważ nie dostrzegali oni w ogóle przestrzeni miejskiej, a jeśli już, to wyłącznie jako lokalizację jakiegoś wydarzenia, czyjegoś miejsca zamieszkania, urzędu czy urzędzenia. Druga grupa (w której mieszczą się historycy „klasycznej” urbanistyki, podążający za Izydorową definicją miasta jako *urbs*) to badacze przestrzeni „fizycznej”, obszaru miejskiego w jego kształcie nadanym przez naturę i ewentualnie zmodyfikowanym przez człowieka oraz wykreślonym geometrycznie przez urbanistów (przebieg wałów lub murów, rozmieszczenie placów, siatka ulic, zastosowane miary) z uwzględnieniem (lub nie) trzeciego wymiaru: wysokości zabudowy. Miasto było (czasami jeszcze jest) w ich studiach bez ludzi. Trzecią, najbardziej heterogeniczną pod względem problematyki i metod badawczych grupę stanowią badacze historii gospodarczo-społecznej, w tym socjotopografii, zajmujący się przede wszystkim miejskimi grupami społecznymi, ich aktywnością gospodarczą i statusem majątkowym (jeśli jednostkami to raczej jako typami, reprezentantami jakiejś grupy)². Także i ci badacze postrzegali przestrzeń miejską bardziej jako zbiór (system) lokalizacji niż wytwór ludzkiej działalności i świadomości³.

Taki oto podział pozwala nam zrozumieć, dlaczego — wbrew przecieży historii badań nad miastem — nagle, od około 25 lat w literaturze przedmiotu mówi się o „zwrocie przestrzennym”⁴

¹ *Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive originum libri XX*, Liber XV: *De Aete ficiis et aquis*, Oxford 1911, cz. II, 1.

² Badania te, zapoczątkowane w 1974 r. dyskusją na XI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Toruniu (*Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, Warszawa 1976), prowadzone były w Polsce na bardzo wysokim poziomie metodologicznym i warsztatowym; z najstarszych, wypracowujących kwestionariusz badawczy, zob.: J. Wiesiołowski, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Warszawa 1982; U. Sowa, *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Warszawa–Sieradz 1991; R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń 1992; M. Goliński, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń — podatnicy — rzemiosło)*, Wrocław 1997; tenże, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, cz. 1–2, Wrocław 2000–2003; K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999. Zob. także: H. Samsownik, *Pojęcie przestrzeni w mieście średniowiecznym*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii*, t. III, Katowice 1974, s. 7–15.

³ Taki trafny pogląd zaprezentował M. Kaartinen w recenzji *The Cambridge Urban History of Britain*, t. II: *1540–1840*, Cambridge 2000, zatytułowanej *The Question of Space as a Challenge to Urban Studies*, przedstawionej na The Cambridge Urban History of Britain Workshop, „Urban Studies and British Studies”, Helsinki, 27 kwietnia 2001 r., <http://www.ennenjanyt.net/3-02/cambur.htm> (dostęp 3.11.2014).

⁴ Próby przedstawienia „zwrotu przestrzennego” w mediewistyce podjął się ostatnio A. Krawiec, *Zwrot przestrzenny*, [w:] *Vademecum historyka mediewisty*, red. J. Nikodem, D.A. Sikorski, Warszawa 2012, s. 536–540. Zob. także inne próby określenia problematyki związanej ze *zwrotem przestrzennym*: M. Cassidy-Welch, *Space*

(*spatial turn*, co można by też przetłumaczyć jako „zwrot ku przestrzeni”) jako nowej lub względnie nowej koncepcji. Sam zwrot, bez stosowania tego określenia, dokonywał się stopniowo i na wiele lat przed wprowadzeniem go w 1989 r. do żargonu naukowego przez Edwarda Soję⁵. Termin ten został przyjęty z entuzjazmem w latach ukonstytuowania się (zainicjowanej przez tegoż Soję i przede wszystkim Davida Harveya), mocno marksizującej postmodernistycznej geografii kulturowej. Badania tego ostatniego wyznaczają początek drogi prowadzącej do nowej geografii — społecznej i kulturowej. David Harvey (ur. 1935) zaczynał swe studia jako geograf „pozytywistyczny”, zajmujący się metodologią (metody kwantytatywne) i filozofią geografii⁶, traktujący przestrzeń w jej wymiarze przede wszystkim ontologicznym. Bardzo szybko jednak porzucił ten punkt widzenia, występując przy okazji z krytyką Kantowskiego rozumienia przestrzeni jako czystej intuicji, apriorycznej formy każdego doświadczenia, warunku więc wszelkiego zewnętrznego doświadczenia. Zajął się geograficzną analizą kapitalizmu w odniesieniu do miasta i jego przestrzeni⁷. Jego analiza i konkluzja były miazdzące: kapitalizm niszczy przestrzeń, by zapewnić sobie ciągłą reprodukcję (podobnie Soja — geografia ucisku społecznego i niesprawiedliwości). Ów *spatial turn* był więc u swoich źródeł niczym innym jak wyprowadzeniem geografii z jej „pozytywistycznego zaścianka” — traktowania przestrzeni jako bytu obiektywnego i wprowadzeniem do tych badań nowych paradygmatów, zaczerpniętych z ekonomii, socjologii, wreszcie z antropologii, co uczyniło z niej geografii społeczną i mocno antropologizującą geografii kulturową.

Ta ostatnia odnosi się do faktów kulturowych, włączając wymiar symboliczny do badań nad procesami społecznymi i rzeczywistościami przestrzennymi. Paul Claval, z pokolenia Harveya, teoretyk, jak na epistemologa nauk geograficznych przystało, nie tylko opublikował w 1973 r. *Principes de géographie sociale*, a cztery lata później, z tytułem iście francuskim, *La nouvelle géographie*, ale też w miejsce urbanistyki jako dyscypliny badawczej wprowadził urbanologię⁸. Trzeba tu jednak dodać, że w ostatnich latach (od drugiej połowy lat dziewięćdziesiątych ze wzrastającą intensywnością) wzmaga się debata krytyczna wobec geografii kulturowej, w której oskarża się ją o radykalne — na gruncie relatywizmu kognitywnego i uznania prymatu kultury — odcięcie się od geografii pozytywistycznej i neopoztywistycznej (a nawet ich potępienie), o traktowanie przestrzeni wyłącznie jako przestrzeni komunikacji, o przechęł subiektywistyczny, determinizm kulturowy, etc.⁹ Geografia kulturowa — zdaniem jej krytyków — staje się antropologią, a zainteresowanie zróżnicowaniem kulturowym, nacisk na badanie tegoż w odniesieniu do mniejszości (do których zalicza się już także artefakty i zwierzęta), kulturą dla niej samej bez brania pod uwagę innych czynników i warunków wpływających na życie wspólnot ludzkich, wreszcie tendencja do redukcji kultury do wartości

and Place in Medieval Contexts, „Parergon”, 27, 2010, 2, s. 1–12; B.A. Hanawalt, M. Kobińska, *Introduction*, [w:] *Medieval Practices of Space*, red. B.A. Hanawalt, M. Kobińska, Minneapolis–London 2000, s. IX–XVII oraz, w nieco innym ujęciu M. Cohen, F. Madeline, D. Iogna-Prat, *Introduction*, [w:] *Space in Medieval West. Places, Territories, and Imagined Geographies*, Farnham–Burlington 2014, s. 1–17.

⁵ E.W. Soja, *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London–New York 1989 (wiele wydań).

⁶ D. Harvey, *Explanation in Geography*, New York 1969. Zob. także dobre wprowadzenie do problematyki socjologicznej: B. Jałowicki, M.S. Szczepański, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa 2006.

⁷ D. Harvey, *Social Justice and the City*, Baltimore 1973; tenże, *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Cambridge, Mass. 1996. W Polsce ukazała się m.in. jedna z ostatnich jego książek, *Bunt Miast. Prawo do miasta i miejska rewolucja*, Warszawa 2012 (*Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*, 2012).

⁸ P. Claval, *La logique des villes. Essai d'urbanologie*, Géographie économique et sociale, t. 15, Paris 1981.

⁹ Por. M. Rosemberg, *Le marketing urbain en question. Production d'espace et de discours dans quatre projets de villes*, Paris 2000; tenże, *Contribution à une réflexion géographique sur les représentations et l'espace*, „Géocarrefour”, t. 78, 2003, nr 1, s. 71–77, <http://geocarrefour.revues.org/130> (dostęp: 3.11.2014).

i symboli oznacza przyjęcie paradygmatu kulturalistycznego, którego jednym z twórców był Florian Znaniecki¹⁰.

Drugi nurt, ideologicznie nieodległy, który miał znaczenie dla zadomowienia się także w pracach historyków terminu *spatial turn*, wiąże się z badaczami francuskimi, Michelelem Foucault i Michelelem de Certeau. Ten pierwszy, mocno skracając jego stanowisko, zajął się przede wszystkim relacjami przestrzennymi ujmując je horyzontalnie, jako odbijające jednocześnie występowanie w przestrzeni wielu różnych zjawisk i procesów, czyli — w jednym miejscu wielu przestrzeni. To ujęcie (umiejscowienie) jest świadomie silnie opozycyjne wobec wertykalnego postrzegania przestrzeni w średniowieczu jako zhierarchizowanych lokalizacji¹¹. Certeau, pod silnym wpływem psychoanalizy i epistemologii historii, postrzegał miasto jako tekst, który mieszkańcy miasta przywłaszczają sobie i zmieniają na swój sposób, by móc odnosić się do miejsc (działać wobec nich: *faire avec*) i przejść obok nich. Za każdym więc razem (choćby zwykłym przemarszem czy po prostu obecnością na miejscu) ten tekst aktualizują wprowadzając doń swoją część subiektywności¹².

Taki sposób postrzegania miasta wymaga wyraźnej dystynkcji semantycznej pomiędzy przestrzenią (*espace*) a miejscem (*lieu*). Miejscem jest ta część otoczenia (*endroit*), w której rzeczy, obiekty, są rozlokowane według ustalonego porządku (statycznie, stabilnie), natomiast przestrzeń to miejsce używane, w ruchu, mającym swój kierunek i ograniczenie czasowe. Tu zasadza się istota różnicy między mapą geograficzną i topografią (oddającą miejsca stabilnie) a geografią „rzeczywistą” (w ruchu) i przestrzenią (płynną). W artykule o geografii sakralnej miasta, współautorka niniejszego tekstu używając tego właśnie terminu chciała podkreślić tę różnicę¹³. W badaniach nad przestrzenią miejską jest ona jeszcze silniejsza — każdy przecież porusza się w niej podług własnej miary (kroków), nieustannie ją aktualizuje, pozbawia ją stałości i niezmienności.

Do prezentacji filozoficznych refleksji nad przestrzenią i jej definicją, ważnych dla zmiany paradygmatu badań, chcemy dorzucić jeszcze tylko dwa stanowiska: neokantystów i Heideggera. Dwudziestowieczna szkoła neokantystów wyeksponowała pojęcie przestrzeni symbolicznej i abstrakcyjnej. Jej czołowy przedstawiciel, Ernst Cassirer, pisał, że jednym z najważniejszych „zadań filozofii antropologicznej jest opisanie i przeanalizowanie szczególnego charakteru, jakiego czas i przestrzeń nabierają w doświadczeniu człowieka”¹⁴. W przestrzeni, z jej symbolicznymi elementami i formami, zapisują się idee, duchowa aktywność społeczności, do której ta przestrzeń należy. Miejska przestrzeń tworzy język, którego słownikiem są budowle, place publiczne, ulice i trakty komunikacyjne; jego syntaktycznymi wyrażeniami centrum (to nade wszystko pojęcie symboliczne) i obrzeża, miejsca wystające; strukturą syntaktyczną — życie

¹⁰ F. Znaniecki, *Kulturalizm. Światopogląd realistyczny i światopogląd idealistyczny, Teza kulturalizmu*, [w:] tenże, *Pisma filozoficzne*, t. II: *Humanizm i poznanie, Rzeczywistość kulturowa i inne pisma filozoficzne*, red. J. Wocial, Warszawa 1991, s. 474–493 (tekst opublikowany po raz pierwszy pt. *Culturalism* [rozd.: „The realistic and idealistic views of the world” oraz „The thesis of culturalism”], [w:] tenże, *Cultural Reality*, Chicago 1919); opcjonalnie — tenże, *Spoleczeństwo i przestrzeń zurbanizowana. Teksty źródłowe*, red. M. Malikowski, S. Solecki, Rzeszów 1999.

¹¹ Zob. zwłaszcza M. Foucault, *Des espaces autres (conférence au Cercle d'études architecturales, 14 mars 1967)*, [w:] tenże, *Dits et écrits: 1954–1988*, t. IV: (1980–1988), Paris 1994, s. 752–762. Kategoria przestrzeni jest jedną z centralnych w twórczości Foucaulta, jej omówienie (i zmian stanowisk autora) wymaga obszernego artykułu. Poglądy Foucaulta w tej kwestii, a zwłaszcza jego koncepcja heterotopii, są przedmiotem licznych analiz.

¹² M. de Certeau, *Wynaleźć codzienność. Sztuki działania*, tłum. K. Thiel-Jańczuk, Kraków 2008 (zob. szczególnie rozdz. VII: „Chodzenie po mieście” oraz rozdz. IX: „Opowieści przestrzenne”).

¹³ H. Manikowska, *Geografia sakralna miasta*, [w:] *Animarum cultura. Studia nad kulturą religijną na ziemiach polskich w średniowieczu*, t. I, red. H. Manikowska, W. Brojer, Colloquia Mediaevalia Varsoviensia, t. IV, Warszawa 2008, s. 95–131.

¹⁴ E. Cassirer, *Esej o człowieku: wstęp do filozofii kultury*, tłum. A. Staniewska, Warszawa 1977, s. 92.

społeczne i kulturalne miasta, samą zaś składnią (jedną z kilku) — m.in. liturgia, manifestacje władzy, itd.¹⁵

Równie silny wpływ miała późno-dziewiętnastowieczna refleksja nad pojęciem przestrzeni i przestrzenności w estetyce, czego dowodem jest m.in. esej Heideggera, *Sztuka i przestrzeń*, opisujący doświadczanie przestrzenności i odległości jako podstawowe w relacjach jednostki z innymi¹⁶. W *Sein und Zeit* (1927) filozof niemiecki stawia tezę, że to przestrzenność człowieka jest źródłem przestrzenności jego otoczenia¹⁷. Stanowisko Heideggera różni się od trzech tradycyjnych, sformułowanych w filozofii i fizyce teorii przestrzeni: przede wszystkim od absolutnej (przestrzeń jako struktura jednorodna, istniejąca niezależnie od rzeczy; pojemnik, arena, scena), którą odrzuca całkowicie, ale także od przestrzeni względnej (przestrzeń nie istnieje niezależnie od obiektów, jest równoznaczna z relacjami między nimi lub też jest ich właściwością) i subiektywnej (Kantowskiej), dla których to teorii stanowi alternatywę mimo pewnej z nimi bliskości. Człowiek jako „bycie-w świetle” jest bytem przestrzennym i jako taki uprzestrzenia byty (*Raum-geben, einräumen*), odkrywa przestrzeń i doświadcza ją. Nie oznacza to odrzucenia potocznego rozumienia przestrzeni (istniejącej, istotowej, cechy bytów, itd.)¹⁸.

Ten niezwykle skrótowy, pobieżny przegląd najważniejszych stanowisk filozoficznych był konieczny do stwierdzenia, że ów zwrot przestrzenny w humanistyce (w tym, nie na ostatnim miejscu, w historii) dokonał się także na gruncie dwudziestowiecznego wkładu do odwiecznej w filozofii refleksji nad przestrzenią. Badacze współcześni, którzy posługują się określoną teorią badań przestrzeni, z reguły stawiają ją wyżej niż zrekonstruowane lub rekonstruowane przez nich teorie właściwe dla epoki badanej (jeśli w ogóle biorą je pod uwagę). Dobrym tego przykładem jest klasyczna urbanistyka — w naszym ujęciu: miasta średniowiecznego — skupiona na konstruowaniu planu miasta według swoich metod i możliwości kartograficznych, czyniąca z tej bardziej konstrukcji niż rekonstrukcji źródło poddane analizie i podstawę interpretacji. Rezultatem tego jest — na przykład w analizie symboliki przestrzeni — nałożenie naszej (badaczy) wiedzy o średniowiecznej percepcji przestrzeni i systemie symbolicznym na całkowicie tej percepcji obcy plan miasta, zamku, klasztoru itp., by odczytać zeń ową percepcję i system symboliczny¹⁹.

Za takim płaskim, dwuwymiarowym i statycznym podejściem do przestrzeni miejskiej podążały badania nad topografią miejską (na czele z najbardziej zbadaną topografią kościelną, zwaną niekiedy zamiennie sakralną), a nawet socjotopografia, która na tak rozrysowanym planie miasta sytuowała grupy zawodowe i budowała modele hierarchii społecznych według zasady, która z postrzeganiem przestrzeni w średniowieczu i ówczesną „kartografią” miała tylko jeden wspólny element — przedstawienie idealne²⁰. Wystarczy spojrzeć na średniowieczne mapy miast, sytuujące się na antypodach dzisiejszej kartografii w każdym ich wariantcie — od

¹⁵ Tenże, *Symbol i język*, wybór i tłum. B. Andrzejewski, Poznań 2004; tenże, *Philosophie der symbolischen Formen*, t. 1–3, Berlin 1923–1929.

¹⁶ M. Heidegger, *Sztuka i przestrzeń*, tłum. C. Woźniak, „Principia” 3, 1991, s. 123–130.

¹⁷ Tenże, *Bycie i czas*, tłum. B. Baran, Warszawa 1994, zwłaszcza s. 144–160; zob. także: tenże, *Bauen Wohnen, Denken*, [w:] tenże, *Vorträge und Aufsätze*, Pfullingen 1954, s. 145–162.

¹⁸ Badania nad Heideggerowską koncepcją przestrzeni mają ogromną literaturę przedmiotu. Korzystałyśmy szczególnie z: J. Malpas, G. Zöller, *Reading Kant Topographically: from Critical Philosophy to Empirical Geography*, [w:] *Kantian Metaphysics: New Essays on Space and Time*, red. A.W. Moore, G. Bird, R. Baiasu, Contemporary Basingstoke, New York 2012, s. 146–165; D. Zahavi, S. Overgaard, *Time, Space and Body in Bergson, Heidegger and Husserl*, tamże, s. 270–298; J. Malpas, *Heidegger's Topology*, Cambridge, Mass. 2006; F. Didier, *Heidegger et le problème de l'espace*, Paris 1986.

¹⁹ Co nie pozbawia tych badań często bardzo wysokiej wartości. Zob. badania polskie i zagraniczne w cyt. artykule: H. Manikowska, *Geografia sakralna miasta*.

²⁰ Zob. niezwykle sugestywne plany miast lokowanych, zwłaszcza A. Rogalanki, [w:] *Dzieje Poznania*, t. I, cz. 1, red. J. Topolski, po s. 200, oraz J. Wiesiołowskiego, [w:] tenże, *Socjotopografia...*, po s. 272.

przedstawienia całkowicie symbolicznego (mapa Jerozolimy) aż po pochodzące już z końca XV w. mapy panoramiczne — wszystkie usiłują oddać na pierwszym miejscu hierarchię budowli i ich lokalizacji, ów nieuchwytny na nowożytnym planie miasta trzeci, wertykalny wymiar, tę hierarchię wyznaczający. Nawet wyjątkowa mapa Jerozolimy z Cambrai, operująca planem miasta, ale jednak idealizowanym, pozostaje wierna swemu celowi — tu hierarchię budowli obrazuje przede wszystkim ich wielkość. Wreszcie, nawet mapy miast z *Kroniki świata* Hartmanna Schedla, wydanej po raz pierwszy w 1493 r., w swym uderzającym schematyzmie oddają na pierwszym miejscu miejskość miasta, jego politeję, spychając odwzorowanie rzeczywistej panoramy miasta na plan dalszy percepcji²¹. Dopiero prospekty miast, niektóre od tych drzeworytów wcześniejsze, jak mapa panoramiczna Florencji z zastosowaniem perspektywy i ujęcia z lotu ptaka, słynna *Carta della catena* (datowana na lata 1472–1481 i przypisywana Francesco Rossellemu) jest dla nas bez trudności czytelna. Ale ta jest świadectwem przełomu, jaki dokonał się w XIV–XV w. w pojmowaniu i w postrzeganiu przestrzeni²². Odkryta wówczas ponownie perspektywa linearna szła w parze z przekonaniem (wkrótce przez Albertiego udowodnionym naukowo), że jest możliwe odwzorowanie trójwymiarowości w dwóch wymiarach i że właśnie perspektywa linearna prawdziwie oddaje przestrzenie materialne. Później pojawiło się zaufanie do naukowej poprawności i obiektywizmu map topograficznych i tematycznych. Terytorialność staje się w świecie nowożytnym znormalizowanym sposobem porządkowania i klasyfikowania różnorodnych zjawisk.

Niemal wszyscy badacze spod znaku *spatial turn*, którzy czują się w obowiązku przywołać podstawy metodologiczne swoich badań, na pierwszym miejscu wymieniają twórcę „prawdziwego przewrotu”, czyli Henri Lefebvra. Stworzył on teorię *przestrzeni społecznej* jako wytworu czynników ekonomicznych i politycznych oraz nadanych jej znaczeń symbolicznych. Przestrzeń jest nieustannie „produkowana”. W najważniejszym studium, *La production de l'espace* (1974) wyróżnia on trzy kategorie przestrzeni: przestrzeń świadomą, zaprojektowaną (*conçu*), percypowaną (postrzeganą, *perçu*) oraz przeżywaną (*vécu*), który to podział odpowiada innej dystynkcji:

1. **Reprezentacje przestrzeni.** Są to miejsca związane z „porządkiem”, ładem, który narzucają poznaniu, znakom, relacjom „frontalnym” — to owa przestrzeń świadoma, uczonych: planistów, urbanistów, technokratów, niektórych bliskich nauce artystów.

2. **Praktyka przestrzenna** (użytkowanie przestrzeni) obejmuje produkcję i reprodukcję, miejsca specyficzne i topografie właściwe dla każdej formacji lub grupy. Dana społeczność wytwarza tę swoją przestrzeń powoli i skutecznie, podporządkowując ją sobie i zawłaszczając ją²³. Mamy tu do czynienia z przestrzenią percypowaną (postrzeganą), do której włączona jest rzeczywistość codzienna (rola czasu) i rzeczywistość miejska (trasy i sieć miejsc pracy, życia prywatnego, rozrywki).

3. **Przestrzenie reprezentacji** — przedstawień, wyrażające system symboliczny. Jest to przestrzeń przeżywana poprzez obrazy i symbole jej towarzyszące, dzięki pośrednictwu mieszkańców, jej użytkowników, a także niektórych artystów oraz opisujących ją pisarzy i filozofów. Tworzenie, produkowanie przestrzeni nigdy nie zaczyna się z niczego. Każda nowa

²¹ Zob. szerzej o autorstwie widoków miast, ich koncepcji i relacji obrazu do tekstu: K. Arnold, *Bilder und Texte. Stadtbeschreibung und Städtelob bei Hartmann Schedel*, [w:] *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis: proceedings of the eighth International Congress of Neo-Latin Studies, Copenhagen, 12 August to 17 August 1991*, red. R. Schnur, Medieval & Renaissance Texts & Studies, vol. 120, Arizona 1997, s. 121–132.

²² Problem ten ma ogromną literaturę; zob. zwięzłe jego zreferowanie: L. Bek, *The Changing Architectonic Aspect of the Ideal City in the Early Renaissance*, [w:] *Acta Conventus Neo-Latini...*, s. 143–154; D. Friedman, *'Fiorenza' Geography and Representation in a Fifteenth Century City View*, „Zeitschrift für Kunstgeschichte”, 64, 2001, s. 56–77.

²³ H. Lefebvre, *La production de l'espace*, Paris 1974 (wiele wydań).

społeczność, każdy nowy sposób produkcji organizuje, przystosowuje do swoich celów przestrzeń wcześniej istniejącą.

Zwrot przestrzenny w humanistyce (i w szybko doń dołączającej mediewistyce) oznaczał więc nie tyle odkrywanie Ameryki, ile deklarację wyjścia poza zauważone tu trzy typy badaczy i próbę połączenia problematyki i metodologii ich badań w jedno, ale z wyraźnym i dużym rozszerzeniem o zagadnienia i metody historii sztuki, geografii kulturowej, antropologii. Przestrzeń powinna więc być badana jako przestrzeń abstrakcyjna (idea), materialna (miejsca), przedstawiona i wyobrażona.

Programowy artykuł²⁴ i rozwijająca jego tezy książka Lefebvre'a, znakomicie, co nie dziwi u czołowego „Annalisty”, współtwórcy „nowej historii”, wpisujące się w jej konceptualizację, nie miały jednak charakteru wyrotowego, zwłaszcza w mediewistyce. W tym samym kierunku zmierzały koncepcje i badania zarówno wcześniejsze, jak i współczesne mu, odwołujące się do historii mentalności (w jakiejś mierze ją też konstytuujące): bachtinowska koncepcja chronotopu w kulturze²⁵, kategorie kultury Guriewicza (1972)²⁶ bądź ujęcie czasu i przestrzeni w rozdziałach Bronisława Geremka w *Kulturze średniowiecznej Polski* (obie publikacje są znacznie późniejsze od ich powstania)²⁷. W ciągu ostatnich kilku dziesięcioleci katalog najważniejszych postulatów badawczych²⁸ w odniesieniu do przestrzeni obejmował przede wszystkim:

— traktowanie przestrzeni jako dynamicznej, heterogenicznej, wciąż zmieniającej swe znaczenia i uzależnionej od działania ludzkiego²⁹,

— skupienie się na zagadnieniach percepcji przestrzeni, jej doświadczania, przeżywania i wyobrażania³⁰,

— odniesienie praktyki życia codziennego i praktyki rytualnej do postrzegania przestrzeni, akcentując w tym także rytualizację przestrzeni. Badania nad rytuałami miejskimi odegrały kluczową rolę we wprowadzeniu przestrzeni jako autonomicznego przedmiotu rozważań do historii miast ujmowanej z perspektywy kulturowej³¹,

— konieczność rewizji poglądów dotyczących granic między przestrzeniami³²,

— uwzględnienie przestrzeni *gender*³³,

²⁴ Tenże, *La production de l'espace*, „Homme et société”, t. 31–32 (1974), s. 15–32.

²⁵ Koncepcja ta w dużej części powstała w latach trzydziestych XX wieku, zob.: M. Bachtin, *Formy czasu i czasoprzestrzeni w powieści*, [w:] tenże, *Problemy literatury i estetyki*, tłum. W. Grajewski, Warszawa 1982.

²⁶ A. Guriewicz, *Kategorie kultury średniowiecznej*, tłum. J. Dancygier, Warszawa 1976.

²⁷ B. Geremek, *Poczucie przestrzeni i świadomość geograficzna*, [w:] *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, Warszawa 1997, s. 628–668.

²⁸ O postulatach i nowych problemach badawczych, zob.: M. Cassidy-Welch, *Space and Place in Medieval Contexts*; A. Hanawalt, M. Kobińska, *Introduction*, [w:] *Medieval Practices of Space...*, oraz M. Cohen, F. Madeline, D. Iogna Prat, *Introduction*, [w:] *Space in Medieval West...*, s. 1–17.

²⁹ Pierwszym zbiorem tekstów, które programowo w ten sposób opisywały przestrzeń, była wspomniana powyżej książka *Medieval Practices of Space*, red. B.A. Hanawalt, M. Kobińska (2000).

³⁰ *Cities, Texts and Social Networks, 400–1500: Experiences and Perceptions of Medieval Urban Space*, red. C. Goodson, A.E. Lester, C. Symes, Ashgate 2010.

³¹ Jedną z publikacji najważniejszych dla rozwoju badań nad relacją między przestrzenią a rytuałem była książka: R. Trexler, *Public Life in Renaissance Florence*, New York 1980; zob. także: E. Muir, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, Princeton 1981; *City and Spectacle in Medieval Europe*, red. B.A. Hanawalt, K.L. Reyerson, Minneapolis 1994; *Construction de l'espace au Moyen Age: pratiques et représentations*, red. R. Le Jan, K. Krontert, F. Guizard-Duchamp, Paryż 2007.

³² Z ostatnich prac poświęconych tej tematyce zob.: *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, red. D. Abulafia, N. Berend, Burlington 2002, oraz *Frontiers in the Middle Ages*, red. O. Merisalo, P. Pahta, Louvain-la-Neuve 2006; D. Rosenthal, *The Spaces of Plebeian Ritual and the Boundaries of Transgression*, [w:] *Renaissance Florence: A Social History*, red. R.J. Crum, J.T. Paoletti, Cambridge 2006, s. 161–181.

³³ Zob. m.in.: R. Gilchrist, *Gender and Material Culture: The Archeology of Religious Women*, London 1994; *Women's Space: Patronage, Place, and Gender in the Medieval Church*, red. V. Chieffo Raguin, S. Stan-

— potrzebę nadania przestrzeni nowych epitetów, dzięki którym zyskać ona może wiele nowych znaczeń — przestrzeń literacka, przestrzeń wyobrażona, przestrzeń utopijna, w tym otwarcie się na wielowymiarowość i wielofunkcyjność pojęcia przestrzeni oraz odejście od wymiaru topograficznego.

W rezultacie, w ostatnich 30–40 latach można wyróżnić trzy główne obszary badań nad miejską przestrzenią:

1. badania nad pojmowaniem i percepcją przestrzeni: w jaki sposób ludzie umiejscawiali siebie w ich bezpośrednim, szerszym — ogólnomiejskim, a także eschatologicznym otoczeniu. Przestrzeń traktowana jest tu jako niezależna od jej wymiaru geograficznego, co jednak nie oznacza, że wymiar ten nie może być dla niej jednym z punktów odniesienia. Badania te w zakresie historii są często związane z problematyką tożsamości grupowej i jednostkowej (lub nawet jej podporządkowane), a analiza przestrzeni skupia się na poszukiwaniu w niej i odczytaniu kodów tę tożsamość wyrażających³⁴.

2. Badania nad użytkowaniem, „uprawianiem” przestrzeni, z wyjściowym dla tych badań założeniem, że przestrzeń jest nieustannie tworzona i kształtowana przez działanie, ruch, użytkowanie, jest procesem, zjawiskiem. Jest więc dynamiczna i płynna i nie zawsze wyznaczona przez trwałe i stałe materiały bądź wyobrażone granice. W tych badaniach mediewistyka odwołuje się do właściwego dla średniowiecza (za Arystotelesem) określenia przestrzeni jako miejsca (*topos, locus*³⁵), nie traktuje jej jednak jako „pojemnika” dla rzeczy (obiektu). Bywa też w tych badaniach przedstawiana jako przestrzeń symultaniczna³⁶ i to na różnych płaszczyznach: m.in. wyobrażeń i percepcji „natury” i kultury³⁷ (zarzucono tu silną we wcześniejszych badaniach dychotomię obu kategorii) oraz pamięci — historii (co odnajdujemy w średniowieczu bez trudu — Jeruzolima, fabularyzacja miejsc znaczących jako narzędzie pamięci i percepcji miejsca³⁸). W tym podejściu widoczne jest współczesne przekonanie, że wszystko staje się, jest procesem. Choć nie zakłada ono i nie powinno zakładać wywyższenia ruchliwości nad opozycyjnie do niej rozumianą stabilność, to przecież mobilność, nomadyzm, przepływ czy falowanie

bury, New York 2005; Ch. Klapish-Zuber, *Les femmes dans les espaces publics de la ville italienne (XIVe–XVe siècles)*, [w:] *Anthropologie de la ville médiévale*, red. M. Tymowski, Warszawa 1999; S. Weddle, *Women's Place in the Family and the Convent: A Reconsideration of Public and Private in Renaissance Florence*, [w:] *Gender and Architecture*, „Journal of Architectural Education”, 55, 2001, z. 2, s. 64–72; tejsze, *Identity and Alliance: Urban Presence, Spatial Privilege and Florentine Renaissance Convents*, [w:] *Renaissance Florence: A Social History*, s. 394–414; N. Thomas, *Did the woman have a space?*, [w:] *Renaissance Florence...*, s. 311–328; Y. Even, *The Loggia dei Lanzi: a Showcase of Female Subjugation*, „Woman's Art Journal”, 12, 1991, z. 1, s. 10–14. G. Ruggiero, *Mean Streets, Familiar Streets, or The Fat Woodcarver and the Masculine Spaces of Renaissance Florence*, [w:] *Renaissance Florence...*, s. 295–327.

³⁴ Dobrą egzemplifikację stanowią badania prowadzone dla wspólnot sąsiedzkich Florencji: Ch. Klapish-Zuber, *Parenti, amici e vicini: il territorio urbano d'una famiglia mercantile nel XV secolo*, „Quaderni Storici”, 33, 1976, s. 953–982; D.V. Kent, F.W. Kent, *Neighbours and Neighbourhood in Renaissance Florence: The District of the Red Lion in the Fifteenth Century*, New York 1982; N. Eckstein, *The District of the Green Dragon: Neighbourhood Life and Social Change in Renaissance Florence*, Florence 1995. Na uwagę zasługuje również praca R. Trexlera dotycząca rewolty Ciompih: *Neighbours and comrades. The Revolutionaries of Florence, 1378*, „Social Analysis”, 14, 1983, s. 53–106.

³⁵ Pojęcie *spatium* (gr. διάστημα) także funkcjonowało w łacinie średniowiecznej, ale rozumiano je jako interwał (w użyciu potocznym, i za Wulgatą), przede wszystkim odnoszony do czasu, w użyciu naukowym — za Damaskiosiem (V/VI w.) — jako miarę relacji pozycyjnej poszczególnych części obiektu lub obiektu względem innych obiektów.

³⁶ D. Massey, *Space, Place and Gender*, Minneapolis 1994.

³⁷ Zob. zwłaszcza: K. Olwig, *Landscape, Nature and the Body Politic: From Britain's Renaissance to America's New World*, Madison 2002.

³⁸ Pionierskie studium M. Halbwachsa, *La Topographie légendaire des Évangiles en Terre sainte*, Paris 1941.

są melodią naszych czasów. Stąd przestrzeń o wielu trajektoriach, nieustannie zmieniana, na nowo określana przez nowe relacje.

3. Przestrzeń może być traktowana jako narzędzie analityczne (niezłe wszakże już zakorzenione w analizie historycznej) w badaniu podziałów społecznych i społecznej mobilności, politycznej i społecznej, w tym wyznaniowej, etnicznej lub prawnej przynależności i wykluczenia, rozmieszczenia własności, itd.

Tak jak koncepcja Lefebvre'a była tylko do pewnego stopnia *novum*, tak też — gdy odziedzimy w najnowszych pracach spod znaku *spatial turn* postmodernistyczny sztafaż językowy i nierzadkie „zadęcie” teoretyczne — okazuje się, że w wiodących osiągnięciach datujących się od XIX w. badań nad przestrzenią miejską odnajdujemy niemal całość tej problematyki, tyle że jest ona bardziej rozproszona i często podporządkowana innym tematom i celom badawczym³⁹. Przestrzeń nie jest w nich usytuowana w centrum analizy, co nie musi znaczyć, że sprowadzona jest do niewiele mówiącej i wyjaśniającej lokalizacji. Historycy już dawno stwierdzili (choćby Henri Pierrenne i korygujący go w 1958 r. uczestnicy VI Settimany w Spoleto⁴⁰), a archeolodzy to potwierdzili, że zmiany w krajobrazie miejskim, przejście od miasta późnoantycznego do wczesnośredniowiecznego, są dobrym zwierciadłem głębokich transformacji w długim okresie śmierci świata starożytnego i narodzin średniowiecznego. Od dawna też historycy gospodarczy i społeczni, zwłaszcza pozostający pod wpływem marksizmu i wyczuleni na procesy i dynamikę zmian, zauważali wpływ tych ostatnich na przekształcenia struktur materialnych i organizacji przestrzeni miejskiej. Bronisław Geremek uprzestrzenił paryski margines w 1971 r., na długo przed pojawieniem się terminu *spatial turn*⁴¹, a studia Mollata i jego zespołu studiującego w latach siedemdziesiątych ubóstwo⁴² mogły się odwoływać choćby do mocno dziś krytykowanej za prezentyzm (by nie rzec mocniej) książki Frantiska Graussa, *Chudina městská v době předhusitské* (1949). Nie traciła z oczu ani geografii, ani przestrzeni (nie tylko miejskiej, także np. klasztornej) zapoczątkowana jeszcze przed II wojną światową seria Hachette, *Życie codzienne* i jej kuzynka w następnym pokoleniu, mikrohistoria. Nawet klasyczną urbanistykę, dosyć długo domenę architektów-urbanistów, historycy prędzej czy później „zaludnili” wprowadzając mieszkańców miasta do miejsc handlu, produkcji, władzy, kultu, rozrywki dozwolonej i represjonowanej lub przynajmniej kontrolowanej. Przedmiotem badań stała się ulica miejska z nadającymi jej specyfikę i odrębność mieszkańcami⁴³, efemeryczne, powoływane do istnienia na chwilę, ale w ustalonych miejscach drogi procesji i wykluczenia⁴⁴, antropologicznie, kulturowo potraktowana miejska toponomastyka⁴⁵.

³⁹ Z nowszych prac nieodwołujących się do *spatial turn*, a podejmujących wiele zagadnień w tym nurcie centralnych, zob. zwłaszcza studia E. Crouzet-Pavan, „*Sopra le acque salse*”. *Espaces, pouvoirs et société à Venise à la fin du Moyen Âge*, Rome 1992 (Collection de l'École française de Rome/Istituto Italiano per il Medio Evo); też: *Venise, une invention de la ville (XIIIe-XVe siècle)*, Paris 1997 (« Époques »).

⁴⁰ *La città nell'alto medioevo (10-16 aprile 1958)*, Spoleto 1959.

⁴¹ B. Geremek, *Ludzie marginesu w średniowiecznym Paryżu. XIV-XV wiek*, Wrocław 1971; tenże, *Życie codzienne w Paryżu Franciszka Villona*, Warszawa 1972.

⁴² *Études sur l'histoire de la pauvreté (Moyen Âge-XVe siècle)*, t. I-II, red. M. Mollat, Paris 1974; tenże, *Les pauvres au Moyen Âge, étude sociale*, Paris 1978.

⁴³ Zob. np. „Kw.HKM”, R. XLVII, 1999, z. 1-2; D. Friedman, *Palaces and the Street in Late-Medieval and Renaissance Italy*, [w:] *Urban Landscapes: International Perspectives*, red. J.W.R. Whitehand, P.J. Larkham, London-New York 1992, s. 69-113; *Street Noises, Civic Spaces and Urban Identities in Italian Renaissance Cities*, red. F.W. Kent, Clayton 2000.

⁴⁴ Zob. pionierskie w Polsce studia A. Gieysztor, *Spektakl i liturgia — polska koronacja królewska*, oraz H. Zaremskiej, *Procesje Bożego Ciała w Krakowie w XIV-XVI w.*, [w:] *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza*, red. B. Geremek, Wrocław 1978, s. 9-40.

⁴⁵ P. Tyszka, *Obraz przestrzeni miejskiej Krakowa XIV-XV wieku w świadomości jego mieszkańców*, Lublin 2001; zob. także znakomitą pracę: W. Maisel, *Archeologia prawna Polski*, Warszawa 1982.

Od lat siedemdziesiątych badania nad rozplanowaniem miasta, nad jego topografią zwróciły się stopniowo ku jego lekturze jako przestrzeni, w ujęciu Lefebvre'a *conçu* — nośnika znaczeń nadanych jej za pomocą lokalizacji, zabudowy, oprawy plastycznej i werbalnej, funkcji i funkcjonowania poszczególnych obiektów. Zbliżyło to tym samym historyków do historyków sztuki, znacznie wcześniej „ideologizujących” (to znaczy: nadających im wymiar ideowy, w tym funkcję nośnika przekazu ideowego) swoje, istniejące zawsze w jakiejś przestrzeni, obiekty badań. Długo uprzywilejowana pozostawała tu topografia sakralna, korzystająca z zapoczątkowanych w niektórych krajach jeszcze w XIX w. badań nad topografią kościelną (raczej statyczną i płaską), biorącą pod uwagę umiejscowienie świątyń, wybór patrociniów, rozplanowanie klasztorów⁴⁶. Na podstawie nowszych studiów, szukających głębszych interpretacji i nie zawsze sięgających po żargon „zwrotu przestrzennego”, udało się wyodrębnić główne elementy średniowiecznych koncepcji urbanistycznych, do których należą przede wszystkim naśladownictwo i upodobnienie (do Rzymu, do Jerozolimy)⁴⁷. Dzięki zastosowaniu narzędzi interpretacji antropologicznej statyczny obraz punktów sakralnych przerodził się w ostatnich dziesięcioleciach w wielopłaszczyznowy system miejskich praktyk religijnych, kultów miejskich i świąt religijnych, składających się na znacznie bardziej dynamiczny obraz miejskiej przestrzeni sakralnej, zrywając także z opozycyjną koncepcją *sacrum–profanum* Mircei Eliadego. Z tej miejskiej przestrzeni wyjąkuje się też jej zamknięte, mniej lub bardziej odgradzone *loca*, by zbadać je „totalnie”, nie stroniąc od metodologicznego eklektyzmu, jak w *opus vitae* Dominique Igna-Prat: „Monumentalnej historii Kościoła w średniowieczu”⁴⁸. W ostatnich latach zainteresowanie przesuwa się ku przestrzeni władzy — jej organizacji, manifestacji, użytkowania, ochrony i percepcji, ku przestrzennie determinowanym w tych badaniach spektaklami, i to nie przede wszystkim w celu przesadnej do niedawna i nieco się dziś cofającej rytualizacji przestrzeni miejskiej, lecz raczej odczytania istoty i form miejskiej tożsamości⁴⁹.

Wszystkie te nurty, ramy i programy badawcze są obecne w polskiej mediewistyce z różną intensywnością, determinowaną w równym stopniu przez relatywnie skromną i późną dokumentację źródłową, jak i przez względnie niedużą liczbę prac zdradzających dobrą orientację i samodzielną refleksję metodologiczną autorów. Zasób źródłowy prawie uniemożliwia w odniesieniu do średniowiecznych miast polskich przed końcem XV w. (jeśli, zgodnie z ich przynależnością państwową, wykluczmy główne miasta śląskie i pruskie) badania nad rytuałami miejskimi, zawsze z natury swej przestrzennymi. A przecież w postrzeganym jako obowiązujący paradygmacie praktyki zauważyć trzeba rzecz być może oczywistą — że praktyki rytualne należą do tych, które możemy uchwycić w źródłach średniowiecznych o wiele łatwiej niż inne praktyki życia codziennego. Stąd też wynika nacisk na znaczenie rytuału i w konsekwencji jego wyolbrzymienie w założeniach teoretycznych, które doprowadziło do przesadnej rytualizacji przestrzeni miasta średniowiecznego. Nieco łatwiejsze, ze względu na bazę źródłową, wydają się studia nad symboliczną komunikacją w mieście, zwłaszcza późnośredniowiecznym, u nas

⁴⁶ Zob. zwłaszcza otwierające te badania w Polsce prace: M. Morelowski, *Początki świadomej myśli urbanistycznej w Polsce przed kolonizacją XIII w.*, [w:] *Sztuka i historia. Księga pamiątkowa ku czci profesora Michała Walickiego*, Warszawa 1966, s. 39; R. Michałowski, *Princeps fundator. Studium z dziejów kultury politycznej w Polsce X–XIII wieku*, Warszawa 1993; K. Skwierczyński, *Custodia civitatis. Sakralny system ochrony miasta w Polsce wczesnego średniowiecza na przykładzie siedzib biskupich*, „Kwart. Hist.”, R. 103, 1996, nr 3, s. 3–51; A. Pleszczyński, *Przestrzeń i polityka. Studium rezydencji władcy wcześniejszego średniowiecza. Przykład czeskiego Wyszehradu*, Lublin 2000.

⁴⁷ Literatura przedmiotu w: H. Manikowska, *Geografia sakralna miasta*.

⁴⁸ D. Igna-Prat, *La Maison Dieu. Une histoire monumentale de l'Église au Moyen Âge (v. 800–v. 1200)*, Paris 2006.

⁴⁹ M.in.: M.C. Howell, *The Spaces of Late Medieval Urbanity*, [w:] *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*, red. M. Boone, P. Stabel, Leuven 2000, s. 3–24.

niemal niepodjęte, wymagają jednak podejścia interdyscyplinarnego i znakomitego przygotowania teoretycznego. Program zarysowany przez ostatnie nurty i mody badawcze na Zachodzie ma jeszcze jedną wadę w odniesieniu do miast polskich i dobrze wróży przyczynkarskim i idiograficznym studiom w starym, pozytywistycznym stylu — pozostawia poza możliwością badania przygniatającą większość miast polskich. Na krańcach średniowiecznej urbanizacji według form zachodnich, zdecydowanie silniej niż gdzie indziej daje o sobie znać ograniczona uniwersalność tego nowego w historii miast paradygmatu. Tutaj miasta duże (z nazwy bardziej niż z rzeczywistości) były zdecydowanym wyjątkiem.

W tym kontekście rozumiemy apel Romana Czaï o stworzenie, nie zaś proste zastosowanie, nowego paradygmatu i z takim rozumieniem staraliśmy się wykazać, że jego przeniesienie do badań nad miastami polskimi nie wydaje się absolutnie konieczne, by podjąć nowe problemy i zaproponować nowe kwestionariusze. Nowy paradygmat bywa też fetyszowany i może prowadzić do odkryć dawno dokonanych, banalnych. Podporządkowane mu prace stanowią często, to prawda, inspirację, „otwierają oczy” na kwestie niezauważone, ale to nie on powinien rządzić kwestionariuszem badawczym historyka, lecz dokumentacją źródłową. Średniowieczne miasto nie miało swojego planu miasta z siatką i nazwami ulic, z zaznaczonymi ważnymi miejscami, służącego czy to orientacji w nim, czy też poborcom podatkowym i służbom policyjnym. Na podsunięcie przez nowe programy i paradygmaty badawcze stare, ale w nowej szacie językowej wyrażone pytanie: w jaki sposób mieszkańcy średniowiecznego miasta myśleli o swojej geografii (nie tyle ogólnomiejskiej, ile osobistej i jednostkowej), Daniel Lord Smail (a w tym samym czasie także Przemysław Tyszka) szukał odpowiedzi w znacznie bogatszych niż krakowskie źródłach późnośredniowiecznej Marsylii⁵⁰. Mapę miasta „kreślili” na bieżąco notariusze, królewscy i kościelni urzędnicy i funkcjonariusze, kupcy i rzemieślnicy — każda grupa nieco inną, w zależności od własnych społecznych, politycznych, gospodarczych, prawnych, własnościowych, administracyjnych itd. zadań. Posługiwali się różnymi matrycami, z których najważniejsza okazała się, operująca w określeniu adresu w pierwszym rzędzie ulicami, matryca notarialna. To ona stała się podstawą kartograficznej normy i normalizacji. Czy jednak była podstawą przestrzennej identyfikacji mieszkańca? Należy w to wątpić.

Gdy przystępujemy do badań nad heterogenicznością, czyli niejednorodnością i zróżnicowaniem przestrzeni miejskiej, na uwadze musimy mieć nie tylko paradygmat praktyki, ale i konsekwencje wynikające z postawienia w centrum kierujących się nim badań jej percepcji, z uwzględnianiem na poczesnym miejscu percepcji zmysłowej: wizualnego postrzegania tej niejednorodności, reakcji na zróżnicowany i zmienny „pejzaż dźwiękowy”⁵¹, na lokalizację zapachów, ze smrodem na pierwszym miejscu. Nasze źródła średniowieczne są w tej kwestii niemal milczące.

Adres Autorek:

Prof. dr hab. Halina Manikowska

Mgr Anna Pomierny-Wąsińska

Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk

Rynek Starego Miasta 29/31

00-272 Warszawa

⁵⁰ D.L. Smail, *Imaginary Cartographies: Possession and Identity in Late Medieval Marseille*, Ithaca 1999; tenże, *Imaginary Cartographies: Possession and Identity in Late Medieval Marseille*, [w:] *Medieval Practices of Space*, Minneapolis–London 2000, s. 37–63.

⁵¹ R. Murray Schafer, *The Soundscape: Our Sonic Environment and the Tuning of the World*, Rochester 1993; zob. też badania nad pejzażem akustycznym miasta: N. Atkinson, *The Republic of Sound: Listening to Florence at the Threshold of the Renaissance*, „I Tatti Studies in the Italian Renaissance”, 16, 2013, nr 1–2, s. 57–84.

THE MAJOR LINES OF RESEARCH ON MEDIAEVAL TOWN SPACE

The article reflects on the paradigm of research on urban space and history introduced in the 1980s, which views space as a process and a product of the human being and human groups, independent of the geographical dimension. This paradigm is founded on concepts of cultural geography on the one hand and on the history of mentality and Henri Lefebvre's conceptualization of space on the other. Applying it to historical studies requires revising views on borders between spaces; treating space as dynamic, constantly changing its significance and dependent on human activity; concentrating on issues of perceiving, living in, experiencing and imagining space; relating everyday life and ritual practices to the perception of space; considering the space of gender; qualifying space with new epithets thanks to which it can acquire new meanings (literary, imaginary, utopian space); opening to the multidimensionality and multifunctionality of the notion of space; and departing from the topographic dimension. A crucial factor in making space an autonomous topic in the history of towns in the perspective of cultural studies was research on urban rituals.

The article points to the contexts of new theories in studies on space, by which the authors mean the 20th century philosophical reflection and historiographic tradition of research on urban space. As to the philosophical reflection, they focus on the views of neo-Kantians: Martin Heidegger, Michel de Certeau and Henri Lefebvre. In the discussion of the historiographic tradition, on the other hand, they stress the issues which were noticed as early as in the 19th century and which converge with the topics highlighted by the so-called *spatial turn*.

The authors postulate working out a new paradigm, close to but not identical with the one discussed in the article, for the purpose of research on Polish towns (especially as regards the Middle Ages, due to the scarcity of sources), which would facilitate studying space as a human product not only in unrepresentative large towns and make up for the limitations of the questionnaire method, which is conditioned by the scarcity of sources.

Translated by
Izabela Szymańska